

„Lahkujad“ ja Barthes

Madis Vaher

Jaan Kaplinski *Lahkujad* kätkeb kolme inim-looma, inimmõtlemisega sarnast teadvust omava neoteenilise mutandi (nagu neid teoses liigitatakse) „leitud käsikirju“ koos lisadega, millest mahukaim kujutab endast inim-loomad loonud, romaanis tundmatuks jäänud bioloogiadoktori eluloolisi märkmeid. Romaan on seega jaotatud kolmeks põhiosaks, ning edasi antud subjektiivsetest vaatepunktidest, inim-loomade silmade läbi. Seejuures on erinevatest vaatepunktidest esitatud jutustused omavahel tekstisiselt suhestuvad, kätketes samu probleeme või (vähemal määral) sündmusi, stiili poolest selgelt eristudes. Kui koer Hektori ning inim-loomad loonud, teose alguseks surnud Doktori märkmed tegelevad võrreldavalt enam sündmuste kirjeldamisega, siis ronk Nestori märkmete puhul on tegemist pigem keelelis-filosoofilise esseega, ning gibbon Achillese puhul Proustilike sissevaadete ning nägemata kodudžungli mäle(s)tamisega, muuhulgas on raamatu lõpus lisatud ka Achillese samateemalised maalid.

Käesoleva essee eesmärgiks on Barthes'i artikli „Sissejuhatus narratiivide struktuuraalsesse analüüsi“ (*Introduction to the Structural Analysis of Narratives*) eeskujul teoses üldjoontes eristada mõttelisi tasandeid ja põhifunktsioone, ning seekaudu näha, kuidas need mõjutavad või aitavad kaasa teose üldise tähenduse loomisele.

Barthes eristab kirjandusteoses kolme kirjeldustasandit: funktsioonide, tegevuste ning jutustamise tasandit. Elementide vahel neis tasandites võivad olla kahte tüüpi suhted – distributiivsed või integratiivsed. Distributiivsete suhete puhul on tegu seostega ühe tasandi elementide vahel, integratiivsete puhul on seosed tasandiülesed. Üksikud funktsioonid funktsioonitasandil omandavad seejuures mõtte vaid lülitumisel mingi aktandi tegevuste ringi tegevustasandil, mis omakorda saavad mõtte saades jutustava diskursuse objektiks, st jutustustamise tasandil.

Funktsioonaalsed elemendid funktsioonide tasandil jagunevad seega kahte klassi: distributiivseteks ja integratiivseteks. Distributiivsed, ühe tasandi elementide piires

suhestuvad funktsioonid jagunevad omakorda kardinaalseteks ja katalüeerivateks funktsioonideks, millest esimeste puhul on tegu situatsiooni loovate või lahendavate tuumfunktsioonidega, teiste puhul tuumfunktsioone toetavate, ajalist või loogilist järgnevust tähistavate faatiliste funktsioonidega. Kui kardinaalsete funktsioonide puhul on narratiivis tegu riskimomentidega, siis katalüeerivate funktsioonide puhul pigem rahulike peatuspaikadega.

Kuna antud teose Nestori ja Achillese loo puhul on tegu vastavalt pigem filosoofilise ja psühholoogilise tekstiga, siis saab distributiivsetest funktsioonidest rääkida koer Hektori märkmete ja Doktori eluloo puhul. Samas on distributiivsesse klassi liigitatavad kardinaalsed funktsioonid siiski integratiivsete tunnustega seostatavad, kuid sellest hiljem.

Koer Hektori märkmed on struktureeritud kronoloogiliselt järjestatud peatükkide-nädalapäevadena pühapäevast pühapäevani, vaheldades nädalasündmuste kirjeldusi subjekti eneserefleksioonidega, samas on kronoloogilist järjestust „rikutud“ tagasivaadete, mälestustega. Esmaseks kardinaalseks funktsiooniks, mis teoses ilmneb esimeses, „Pühapäeva“ peatükis, võib pidada Koer Hektori otsingut seifi võtme järele, kus peaks paiknema Doktori käsikiri. Riskimoment, alternatiiv tuleneb muidugi võimalusest, et koer võtit ei leia; antud alternatiivile viidates pingestavad narratiivi taolised lakoonilised, subjektiivsed katalüeerivateks funktsioonideks liigitatavad väljendid nagu „Võtit ei leidnud“. Funktsioon-katalüsaatorite alla võib lugeda ka Doktori valduste lähedal hiilivad „kahtlased kujud“, kes ilmnevad narratiivi alguses ning kelle edaspidine funktsioon narratiivis korreleerub hilisemas lisas selguva tõsiasjaga, et tegu oli FBI-agentidega, kuid kes muul viisil narratiivi kulgu ei mõjuta.

Hektori võtme-otsing aga korreleerub mõneti ootuspäraselt võtme leidmisega („laupäeval“, eelviimases peatükis), ning käsikirja kättesaamisega. Seega võib funktsiooni lühidalt tähistada „otsingu“ nimega, ning korreleerida „leidmisega“, vastandatult „mitteleidmisele“. Käsikirja kättesaamine on narratiivi koha pealt oluline seetõttu, et selles olev informatsioon korreleerib teise, tõenäoliselt tähtsamagi narratiivi algul püstitatud funktsiooniga – Hektori kavatsusega Doktori laboratoorium hävitada, seejuures toob jutustav tegelane ise käsikirjast sõltuva alternatiivi – kas see kohustab teda millekski, või hävitab Hektor koos laboratooriumiga ka iseenda; st kas laboratooriumist põgeneda või ennast tappa. Seda funktsiooni võib tähistada „asitõendite hävitamisega“, võimalikeks alternatiivideks on hävimine või mittehävimine, ning ühtlasi ka tegelase surm või põgenemine ning nende varjantide omavahelised

kombinatsioonid; funktsioon on suhestatud sama tasandi teise, „otsingu“ funktsiooniga. Käsikirja lugenud ja arvutisse sisestanud, saab Hektor teada, et kohustus oli olemas (milline see oli, narratiiv veel ei avalda), järelkult korreleerub „asitõendite hävitamise“ funktsioon põgenemise, ning nagu lugeja hiljem (lisana toodud ajaleheartiklist põlengu kohta Doktori laboratooriumis) teada saab, ka asitõendite hävitamisega.

Hektori märkmete järgneb pealkirjata „lisa 1“, sisu põhjal on tegu Doktori käsikirjaga. Tekib küsimus, kas ei mõjuta siinjuures käsikirja leidmise kardinaalne funktsioon jutustustasandit, st kas Doktori käsikiri oleks lisatud, kui seda „poleks leitud“, kui see oleks diegeetilisel tasandil hävinud – jätan selle küsimuse targu lahtiseks.

Doktori elulugu hõlmava, „lisa 1“-e peamiseks kardinaalseks funktsiooniks võib lugeda nooruses metsas nähtud unenägu, mille käigus karu andis talle šamaanivõimed; selle seletust ja kaasnevat eesmärki; lühidalt „ilmutust“. Funktsiooni loogiliseks korrellaadiks on ilmutuse täitmine või mittetäitmine. Teoses sõnastati ilmutuse eesmärgiks inimestele (loom)jumalate loomine, neoteeniliste mutantide loomine doktoril ka õnnestus (kuigi kaks neist, Nestor ja Achilles surid noorelt, ajukasvaja tulemusel), nii võib eesmärki osaliselt lugeda täidetuks. Seda, kas loomadest inimestele jumalad saavad, teos ei avalda, edasistes märkmetes avaldatakse selleks mõningast lootust, niisiis on funktsioon tegelikult konkreetse korrellaadita. Loomade jumalateks saamist inimeste asemel, st antropotsentrismist loobumist võib lugeda ka teose korrellaadita põhifunktsiooniks üleüldse, see on kardinaalfunktsioon, mida toetavad ja mida arendavad välja katalüseerivad funktsioonid ja integratiivsesse klassi kuuluvad tunnused ja informandid. Sellega seotult avaldub ka Hektori kohustus laboratooriumist põgeneda, et viia vastavalt Doktori unenäos saadud nägemusele koos käsikirjaga seifis olnud meditsiinipaun Doktori vanaema tütre tütre pojale, et temale šamaanivõimeid edasi anda. Ka see funktsioon jääb teose kestel korrellaadita.

Funktsioonitasandi integratiivsesse, eri tasandite vahel suhestuvate elementide klassi kuuluvad tunnused iseloomustavad tegelaste karakterit, emotsionaalset seisundit, loo atmosfääri; nende tähistatav on implitsiitne. Informantide tähendus seevastu on eksplitsiitne, need lubavad tegelasi ajas ja ruumis identifitseerida. Funktsioonitasandi elementidest ongi teoses suurim roll Barthes'i tähenduses tunnustel, suur osa tekstist tutvustab tegelaste küllaltki melanhoolset seisundit seoses inimese looduse ärakasutamise ja üleüldise lollusega. Esimene, koer Hektori osa võtmesõnaks võib lugeda eetikat, täpsemalt antropotsentrismist eemalduvat eetikat. Doktori käsikirjas on oluline koht teoloogial, Doktorile endale lapsepõlvest tuttava

Indiaani-usundi ja kristliku maailma vahekorral. Ronk Nestori märkmetes polemiseeritakse inimeste filosoofia ja keele tasapinnalisusega, Gibon Achillese märkmetes on tunda kõige otsesem öko-melanhoolia. Kõiki neid seisukohti esitavad teose vältel pidevalt erinevad tunnus-funktsioonid, mis esinevad mingil määral tegelikult kõigi tegelaste märkmetes, täites, nagu öeldud, üldise antropotsentrismist loobumisele kutsumise funktsiooni.

Funktsioonitasandi suhtes kõrgem tasand on Barthes'i järgi tegevuste tasand, tegelaste kui aktantide omavaheliste suhete tasand. Barthes toob välja Todorovi kolm põhilist tegelastevahelist suhet – armastus, kommunikatsioon, abi; ning kahte tüüpi analüüsisuunda, mida nende puhul rakendada – kõrvalekalduvus, kui esineb mingeid teist tüüpi suhteid, ning tegevus, kui kirjeldatakse suhete muutumist narratiivi arengu käigus. Antud teose puhul võib täheldada kõiki kolme suhet nelja peategelase (Doktori märkmetes ka doktori ja ta vanaisa, või doktorile šamaanivõimed andnud karu kui abiandja) vahel, ilma märkimisväärsete kõrvalekallete või muutusteta; kui muutuseks lugeda Doktori, Achillese ja Nestori surma, võib täheldada ka leina, kuid seda võib siiski liigitada ka armastuse alla. Põhiline tegelastevaheline suhestumine toimub siiski (retrospektiivis) esitatud kommunikatsiooni näol, Hektori ja Doktori märkmetes on välja toodud ka otseses dialoogivormis kommunikatsioon, Achillese käsikirjas meenutusena kolmandas isikus.

Tegelaste omavahelised suhted avalduvad enam ka jutustavate subjektide vaheldumisega, milles ilmneb tegelastevaheliste suhete erinev intensiivsus; näiteks Hektori märkmetest selgub tema parem läbisaamine oma loojaga, kuna koerana oli tal liigisttulenev soodumus inimestega koos elamiseks; Nestori ja Achillese käsikirjadest selguvad nende suurema üksinduse tagapõhjajad. Muidugi on märkimisväärne ka see, et Hektor, Nestor ja Achilles on otseselt Doktori tegevuste tagajärg, kuid suures osas põhineb teos siiski pigem tegelaste filosoofilistel sissevaadetel kui otsesel tegevusel või omavahelisel suhestumisel; tegelased on pigem olulised grammatiliste isikutena kolmandasse, jutustamise tasandisse integreerituna.

Nagu mainitud, on teos esitatud Hektori, Nestori, Achillese ja Doktori märkmetena, seega on tegelaste tunnused funktsioonitasandilt ja tegelased kui aktandid tegevustasandilt otseselt integreeritud jutustamise tasandisse kui erinevaid süžeesiseseid vaatepunkte tähistavad narraatorid. Peale eesmärgi käsitleda teose põhiprobleemi erinevatest vaatepunktidest lähtudes, on sellisel „leitud käsikirjade“-tüüpi jutustusel selge eesmärk enda narratiivsust, narratiivi-ehitamise vahendeid peita; esineda märgina, mis ise ei tundu märgina. Samas Nestori arutlused semiootika ja lingvistika teemadel, eriti filosoofide keelekasutusest on

romaaani kontekstis kindlasti eneseiroonilised või vähemalt enesele viitavad, seega ei saaks öelda, et narratiiv ei oleks endast teadlik, pigem on tegemist süžee poolt peidetud metatasandiga, mille peitmine ei tee seda olematuks, vaid loob ennasteitava ja eneseteadliku tasandi vahele semiootilise pingevälja.

Siinkirjutaja arvates on jutustamistasandi eneseitamine tingitud aga autori enesepeitmise vajadusest. Barthes arvab, et narratiivikoodide näitlikumisest keeldumine on tingitud väikekoodanlikust ühiskonnast ja sellest tulenevast massikultuurist, mis nõuavad märke, mis ei tunduks nagu märgid. Antud teose puhul peab see erakordselt paika, kuna teoses on tuntav tugev missioonitunne, ökoloogilisusele rõhuv sõnum, suunatud just seesamale massikultuurile, väikekoodanlikule ühiskonnale. Autori enesepeitmine võimendab seejuures arusaama, et sõnum ei tule mitte konkreetselt (autori) isikult, vaid nagu teosest võib välja lugeda, looduselt endalt, kutsumaks esile ökoloogilist revolutsiooni, mille avangardiks romaaani tegelased olid. Tegelikult ökoloogilise revolutsiooni eestvedajateks ei saa vast kahjuks taolisi neoteenilisi mutante pidada, küll võib lootma jääda(gi) mõjuvatele kirjandusteoste (nagu analüüsiobjektiks olev raamat), ning, kuna elame infoajastul, semiootilises maailmas; muudele semiootilistele vahenditele ja nende valdajatele, seega – semiootikutele.

Kirjandus

Barthes, Roland 1994. *The Semiotic Challenge*. University of California Press, Berkeley, Los Angeles.

Kaplinski, Jaan 2009. *Lahkujad*. Tänapäev, Tallinn.